

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292463>
 УДК 94 (477) "1908/1920"

SPREAD OF COMMERCIAL EDUCATION IN SOUTHERN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: KHERSON COMMERCIAL SCHOOL

Olena Cherniavska

Post-graduate student
 Odesa National Economic University
 8, Preobrazhenska Str.,
 Odesa, 65082, Ukraine
 ORCID:
<https://orcid.org/0009-0004-9716-2280>
 E-mail: elena_kiriluis@ukr.net

Citation: Cherniavska, O. (2023). Spread of commercial education in Southern Ukraine at the beginning of the 20th century: Kherson commercial school. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 94 – 102.

Submitted: 04.11.2023

Annotation

The article is devoted to the birth of commercial education in one of the leading commercial, economic and industrial regions of Southern Ukraine at the beginning of the 20th century. The rapid development of economy in Kherson intensified the process of training specialists in professional education, similar to Odesa and Mykolaiv. However, there were also its own obstacles, which in turn determined certain features of the formation of this educational link. The purpose of this article is an attempt to characterize the activities of the first commercial school in one of the economic centers of Southern Ukraine at the beginning of the 20th century. Having worked out the existing source and historiographical base of this issue, it was possible to determine the prerequisites that contributed to its initiation, to outline the main stages of its functioning and to clarify its significance in the process of spreading commercial education.

Key words: Kherson, commercial school, professional education, Exchange's Committee, Pedagogical Council, trade and industrial institutions.

ПОШИРЕННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ХЕРСОНСЬКЕ КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ

Олена Чернявська

Аспірантка
 Одеський національний економічний університет
 вул. Преображенська, 8,
 м. Одеса, 65082, Україна
 ORCID:
<https://orcid.org/0009-0004-9716-2280>
 E-mail: elena_kiriluis@ukr.net

Цитування: Чернявська О. Поширення комерційної освіти на півдні України на початку ХХ ст.: Херсонське комерційне училище. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України* : зб. наук. праць / за ред. В. А. Смоля. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., Одеса, 2023. Вип. 18. С. 94 – 102.
 Отримано: 04. 11. 2023

Анотація

Стаття присвячена зародженню комерційної освіти в одному з провідних торгово-економічних та промислових регіонів півдня України на початку ХХ ст. Через бурхливий розвиток економіки в Херсоні активізувався процес підготовки спеціалістів професійної освіти, подібно до Одеси та Миколаєва. Проте тут були й свої переешкоди, що в свою чергу зумовило певні особливості формування цієї освітньої ланки. Метою даної статті є спроба охарактеризувати діяльність першого комерційного училища в одному з економічних центрів Південної України на початку ХХ ст. Опрацювавши наявну джерельну та історіографічну базу даного питання вдалося визначити передумови його започаткування, окреслити основні етапи функціонування та з'ясувати значення в процесі поширення комерційної освіти.

Ключові слова: Херсон, комерційне училище, професійна освіта, Біржовий комітет, торговельно-промислові установи.

Інтенсивні економічні перетворення Південної України в кінці XIX ст. висунули нові вимоги до процесу формування професійної освіти, зокрема комерційної. Першими провідними центрами в підготовці кваліфікованих кадрів стали Одеса та Миколаїв, а вже на початку XX століття дійшла черга й до Херсону.

Сьогодні будинок за № 14 на вулиці Театральна, екстер'єр якого давно вже оформлений в сучасному стилі, абсолютно не нагадує ту неперевершену споруду з готичними біфорами, фігурними портиками та куполом. Мало хто з пересічних мешканців міста знає, що саме тут на початку XX ст. розпочалася історія одного з найважливіших закладів комерційної освіти.

На сучасному етапі, невпинні інтеграційні процеси України вимагають проведення модернізації освіти в контексті її відповідності потребам сучасного суспільства. Насамперед, вивчення досвіду попередніх поколінь, як пріоритетного напрямку в питанні побудови середньої спеціальної освіти, аналіз усіх переваг і недоліків діяльності, дасть можливість в майбутньому забезпечити державу компетентними та високоосвіченими громадянами.

Дослідивши історію розвитку комерційної освіти Південної України на початку XX ст., а саме міста Херсон, можна стверджувати, що більшість інформації міститься в окремому фонді № 16 Державного архіву Херсонської області – «Херсонське приватне чоловіче комерційне училище В. Д. Колесова». В якому особливу цінність становлять матеріали засідань Педагогічної й Господарської ради, проект статуту та листування з Біржовим комітетом.

Довгий час проблема становлення комерційної освіти в Херсоні не потрапляла до кола інтересів наукової спільноти. Лише частково в краєзнавчому навчально-методичному посібнику [1] та кількох наукових збірках [2], [3], можна знайти інформацію щодо економічних передумов заснування комерційних осередків, однак основна увага більше зосереджувалась на дослідженні історії закладів морського профілю. Перші кроки щодо вивчення даної тематики зробили такі сучасні дослідники як Р. Б. Шиханов [4] та Т. М. Ніколаєва [5]. Вони акцентували свою увагу на визначенні діяльності місцевих промисловців та купців в процесі підготовки комерційних кадрів та створення спеціальних закладів освіти краю. Таким чином, після опрацювання наявної джерельної та історіографічної бази даного питання, можна стверджувати, що є потреба подальшого його вивчення.

Тому метою даної статті є спроба охарактеризувати діяльність першого комерційного училища в одному з економічних центрів Південної України на початку XX століття. Відповідно звідси випливають наступні завдання: визначити економічні передумови, що сприяли його започаткуванню; окреслити основні етапи функціонування; з'ясувати значення в процесі поширення комерційної освіти.

Південна Україна, як центр торгового й промислового розвитку, з поняттям «комерційна освіта» познайомилась ще на початку XIX ст. Нову гілку середньої професійної освіти було засновано у головному місті краю – Одесі. Це була Одеська комерційна гімназія (1804) [6; с. 36], наступним стало приватне училище Г. Новицького зі спеціальним відділенням для комерційних дисциплін (1849) [4, с. 3], згодом з'явилося перше Одеське чоловіче комерційне училище Миколи I (1862) [7, с. 17]. Важливість підготовки професійних комерційних кадрів відчувало й місто Миколаїв, тому на початку грудня 1903 року розпочало свою роботу Миколаївське чоловіче комерційне училище імені статс-секретаря С. Ю. Вітте [8, арк. 3].

На початку XX ст. остання хвиля комерційної освіти охопила ще один провідний торгово-економічний та промисловий регіон півдня України, а саме Херсон.

Бурхливий розвиток численних галузей економіки став своєрідним трампліном для процесу активної підготовки спеціалістів професійної освіти, подібно до Одеси та Миколаєва. Проте тут були й свої економічні перешкоди, що в свою чергу зумовили певні особливості формування цієї освітньої ланки.

По-перше, це низька пропускна спроможність гирл Дніпра, а по-друге довготривала відсутність залізничної мережі, що набувала надзвичайно вагомого значення у формуванні транспортних потоків, векторів торгівлі та виділенні промислових зон. Наполеглива робота органів самоврядування, зокрема й міського, про включення Херсона до залізничної мережі принесла позитивні наслідки. Уведення в дію в 1907 р. колії Херсон-Миколаїв включало Херсон до Харківсько-Миколаївської залізничної магістралі, що, з'єднуючись з П-ю Катерининською дорогою, інтегрувала Херсон до залізничної мережі всієї імперії.

У 1900-1902 рр. за допомогою земства розпочалась робота щодо вдосконалення херсонського порту – поглиблення Дніпровських гирл до 22 метрів і прориттю судноплавного каналу, що в 1902 р. з'єднав порт з морем. Було завершено будівництво дерев'яної пристані для пароплавів. У 1904 р. до порту зайшло 40 закордонних пароплавів, у 1905 р. з Херсона до портів Західної Європи (Антверпена, Барселони, Брістолу, Гамбургу, Гібралтару, Лондона, Льежу, Ньюкасла та Роттердаму) відійшло 125 суден завантажених 360 421 т зерна. Після завершення робіт з розширення пропускних можливостей гирл у 1906 р. відбулося збільшення вантажообігу до 960 тис. т на рік. До того ж, для забезпечення ефективності та прискорення вантажних можливостей порту в ньому з 1908 р. розпочало працювати 19 плавучих елеваторів. Це наростило закордонний експорт зерна: у 1909 р. було вивезено 714 758 т., у 1912 р. – 452 440 т. Вирішення питання транспортних потужностей міста розкрило можливості в розширенні промислової галузі в даному регіоні. У 1908 р. тут створюється чавуноливарний, механічний та машинобудівний завод І. Гуревича. Найбільшим залишався завод Вадона, де на 1912 р. працювало 500 чоловік, було побудовано док і розпочалося суднобудування. Чималим виробництвом була й тютюнова фабрика Лермана. За межі регіону йшли, головним чином, вироби 2 великих підприємств – чавунно-ливарного та суднобудівного заводів.[1, с. 277]

Відповідно зі збільшенням чисельності промислових об'єктів, наростанням обсягів торговельної спроможності міста можна говорити й про гостру необхідність підготовки кваліфікованих кадрів. В середині XIX ст. під час своєї подорожі краєм, О. С. Афанасьєв-Чужбинський занотував наступне: «В Херсоні більшість займається хлібною торгівлею, але як посередники з одеською, та й взагалі місцеві поміщики віддають перевагу мати справу з одеськими конторами. Причина, як пояснюють експерти, непорозуміння між купцями та покупцями стосовно кількості вантажу та різноманітні утиски від яких продавці постійно отримують збитки. [9, с. 315 – 316].

Отже, затягування вирішення економічних питань регіону в свою чергу гальмувало процес розширення середньої спеціальної освіти. Порівняно з Одесою, де на початок XX ст. існувало декілька освітніх закладів як державного, так і приватного характеру, Херсон значно відставав та відчував брак комерційних кадрів. З боку міністерства торгівлі та промисловості, у віданні якого на той момент були комерційні заклади, фінансової підтримки не відчувалось.

За словами корінного жителя міста і мемуариста Л. П. Соловйова на початок XX ст.: «... Не багате було місто Херсон і на освітні заклади всього 6 гімназій, одне реальне училище та жодного закладу вищої освіти. Із шести гімназій було дві

приватні та чотири державних, з них: дві – чоловічі та дві – жіночі ... Щодо середніх спеціальних закладів було два училища...» [10].

Саме тому, за прикладом Одеси, Миколаєва, Катеринослава, в 1906 р. місцевий Біржовий комітет ініціював створення спеціальної комісії до якої ввійшли члени міської думи та біржового товариства, для відкриття першого закладу комерційного спрямування. Результатом роботи комісії стала доповідь, яку голова Херсонського біржового комітету М. С. Рабинович виголосив на загальних зборах 10 квітня 1907 р. В ній зазначалося, що від відкриття у Херсоні комерційного училища виграють як діти заможних батьків, які по закінченні училища отримують можливість вступу до закладів вищої освіти, так і діти незаможних, які можуть зайнятися самостійно торгівлею або служити у торговельно-промислових установах [4, с. 4].

Взяти на себе керівництво училищем вирішили доручити одному з членів Біржового комітету, купцю В. Д. Колесову. З 1906 р. завдяки підтримці місцевих підприємців в Херсоні почала кипіти робота по організації середнього спеціального закладу освіти для забезпечення фахівців комерційної справи. З Піклувальної ради Одеського комерційного училища Миколи I було надіслано копію статуту, який значно пришвидшив налагодження освітнього процесу.

В 1908 р. з херсонським городовим лікарем Романом Матвійовичем Вітвицьким було підписано договір оренди приміщення по вулиці Вітовська будинок № 14 (сучасна назва Театральна). Сума за 1908-1909 навч. рік становила 2798 руб. 66 коп. і її було повністю покрито коштами Біржового комітету [11, арк. 1]. В березні 1908 р. Херсонське приватне чоловіче комерційне училище офіційно розпочало свою роботу, а вже в серпні 166 учнів успішно склали вступні іспити й були зараховані до освітнього закладу [12, арк. 2].

В першу чергу були чітко окреслені інструкції щодо управління. Вся відповідальність щодо порядку здійснення освітньої діяльності була розділена між Господарським (директор, засновник, один викладач та одна особа з місцевих мешканців) й Педагогічним (викладач правознавства, один викладач, спостерігач, засновник) комітетом.

Спираючись на положення статуту всі навчальні дисципліни були розділені на декілька блоків:

- а) суспільно-гуманітарні науки (російська, німецька, французька мови та словесність, правознавство, Закон Божий, історія)
- б) фізико-математичні (фізика, хімія й математика)
- в) спеціальні комерційні (комерційна кореспонденція, торговельне й промислове право, теоретична й практична бухгалтерія, політична економія, комерційна географія, товарознавство з технологіями).

Варто зазначити, що в навчальному плані було виділено частину необов'язкових предметів, а саме: співи, малювання, танці, гімнастика, музика, стенографія, каліграфія, креслення й англійська мова, за викладання яких могла стягуватися окрема платня [13, арк. 1].

Попередньо узгодивши з міністром торгівлі й промисловості та враховуючи численні клопотання батьків (50 % учнів становили діти іудейського віросповідання), Педагогічний комітет прийняв рішення додатково ввести в навчальний план вивчення – Святої історії та Закону єврейської віри. Навчання цього предмету здійснювалося 5 разів на тиждень в години викладання для православних християн Закону Божого [12, арк. 4].

Наступним важливим завданням стало затвердження викладацького складу училища. Згідно з протоколом засідання Педагогічного комітету від травня 1908 р. в штат було прийнято 9 викладачів та 1 лікар. Розподіл між викладачами предметів та класами виглядала наступним чином, поданий нижче у таблиці [12, арк. 3]:

Викладач	Предмет	Класи					Кількість годин	Всього годин
		Молодший підготовчий	Старший підготовчий	Перший	Другий	Третій		
В. Д. Колесов	Математика	+		+	+		15	15
С. В. Миславський	Алгебра					+	7	7
Б. А. Беньковський	Математика		+				6	6
І. В. Новицький	Російська мова	+	+	+			18	31
	Природознавство			+			1	
	Географія			+	+	+	12	
П. В. Ситін	Російська мова				+	+	12	13
	Історія					+	1	
В. В. Джалалова	Французька мова			+	+	+	16	16
Є. Ф. Вагнер	Німецька мова		+	+	+	+	20	20
О. В. Стравинська	Малювання	+	+	+	+	+	5	7
	Правопис	+	+				2	
Л. О. Гошкевич	Закон Божий	+	+	+	+	+	5	5
Ф. М. Аршавський (лікар)	Гігієна				+	+	2	2

Звернемо увагу, на те що досить швидко відкриття освітнього закладу, близько 2 років з моменту подання клопотання, не поставило крапку в організації освітньої діяльності. На засіданнях Педагогічної ради підіймались все нові й нові питання щодо: кількості предметів, плати за навчання, надання пільг, оформлення стипендій, організації екскурсій, забезпечення навчальними посібниками та інше. В зв'язку з цим остаточний варіант статуту був оформлений лише на четвертий рік роботи училища.

В цілому, за перший період (1908 – 1909 рр.) була вирішена величезна низка нагальних технічних питань задля оптимізації роботи закладу:

- здійснено внутрішній та зовнішній ремонт будівлі;
- закуплено меблі (парти, стільці, шафи);
- замовлено десятки навчальних посібників, книг, журналів канцелярського приладдя;
- придбано необхідні прилади й матеріали для лабораторних дослідів з природознавства, фізики та хімії;
- встановлена система опалення та освітлення.

Новий освітній заклад, що з'явився в Херсоні, швидко привернув увагу підростаючого покоління, а особливо їхніх батьків. Саме тому через рік його функціонування місцеві мешканці подали офіційне прохання на ім'я директора Херсонського училища щодо розширення учнівського складу та відкриття восени 1909 р. додаткового четвертого класу. В ньому зазначалося, що: «нестача чоловічих середніх спеціальних освітніх закладів в місті Херсон залишає за бортом більшість з наших дітей, котрі при величезному бажанні отримати хоч якусь освіту, не мають такої можливості через нестачу місць і вимушені залишатися вдома без діл; просимо

докласти всі свої зусилля для підготовки досвідчених та освічених комерсантів, нестача яких відчувається взагалі та в нашому місті зокрема» [14, арк. 3].

На відміну від інших комерційних училищ півдня України, в Херсоні з осені 1909 р. був організований Батьківський комітет, котрий активно сприяв розв'язанню найважливіших питань навчання й виховання, а також поліпшенню матеріальної бази. Однією з найбільших його заслуг було оформлення клопотання до відділу міністерства торгівлі та промисловості щодо запровадження викладання англійської мови як обов'язкового предмету.

Період історії Херсонського комерційного училища у 1909 – 1914 рр. можна назвати «золотим п'ятиріччям». Підготовка учнів до професійної діяльності набула найбільшого розмаху. По-перше з кожним роком поповнювалася навчально-методична база, в 1911 р. завідувач бібліотечного фонду – П. С. Котовський ініціював передплату журналів «Русская школа», «Вестник воспитания», «Природа и люди», «Юная Россия», «Всходы», «Физик-любитель». В 1912 р. фонд доповнено повними зібраннями: Я. П. Полонського, А. А. Фета, А. М. Майкова, Ф. І. Тютчева, а також романами Д. С. Мережковського [14, арк. 39]. Взимку 1913 р. виділено кошти для отримання журналів «Вестник воспитания», «Вестник финансов, промышленности и торговли», «Художественно-педагогический журнал», «Естествознания и география», «Вокруг света», «Известий книжных магазинов О. М. Вольфа» [11, арк. 34].

По-друге, в цей період Педагогічний комітет активно займався питанням розширення основних форм навчання. Окрім лекцій, лабораторної та позакласної роботи, які традиційно застосовувались в закладах професійно-технічної освіти було додано обов'язкову практичну роботу в промислових та банківських установах.

В травні 1911 р. на засіданні Педагогічного комітету було розглянуте питання вдосконалення розвитку економічних знань шляхом вивчення іноземного досвіду. В протоколі було чітко зазначено, що «беручи до уваги величезне освітнє значення морських екскурсій взагалі та подорожей Близьким Сходом для майбутній комерсантів зокрема, за прикладом минулого року організувати екскурсії до Греції та Єгипту. А відповідальною особою за організацію екскурсії, призначити викладача географії та природознавства І. В. Новицького» [12, арк. 50]. Таким чином, вносилися різноманітного роду новації в методики викладання та засвоєння спеціальних дисциплін спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів.

Вступаючи в новий 1911 – 1912 навчальний рік, керівництво закладу зрозуміло, що набір в чотири класи вже не може задовольнити потреби бажаючих абітурієнтів. Саме тому, за ініціативою Біржового комітету міста було відкрито два додаткових класи.

Варто відзначити, що окрім виділення коштів на оренду приміщення, купівлю устаткування та благоустрою Біржовим комітетом було прийнято рішення надавати підтримку найбільш талановитим учням котрі не мають можливості оплатити навчання. Відповідно з 1912 – 1913 навч. року «на вшанування 300-літнього ювілею дому Романових було прийнято рішення заснувати в училищі додатково 3 вакансії безкоштовного навчання» [15, арк. 35].

Набравши високих темпів в підготовці фахівців торгово-промислової сфери, Херсонське комерційне училище в зв'язку з подіями Першої світової війни, з 1914 р. почало відчувати перші кризові ознаки. Біржовий комітет одразу був вимушений значно зменшити фінансову допомогу. Більше того, за 1914 й 1915 р. накопичився борг перед училищем в загальній сумі – 2060 рублів. А в кінці 1915 р. взагалі було прийнято рішення, до покращення фінансового положення комітету, скасувати

видачу будь-якої грошової допомоги, залишивши за собою лише оплату двох стипендій імені дому Романових.

З кінця 1914 р. долею освітнього закладу почало перейматися «Товариство взаємодопомоги нужденним Херсонського комерційного училища». Засноване місцевими купцями – М. С. Скарлато та В. П. Зубовичем, в першу чергу воно орієнтувалося на малозабезпечених учнів. Підкреслимо й те, що допомога могла бути надана й тим хто для продовження комерційного навчання планував відвідувати інші професійно-технічні заклади. Однак це могло бути лише одноразово та лише тим, котрі заслуговували це своєю поведінкою, здібностями й особливими успіхами, підтвердженими дирекцією училища.

Діяльність Товариства була спрямована у декількох напрямках одночасно:

- а) внесок плати за навчання;
- б) безкоштовна видача книг та навчальних посібників та продаж за зниженою ціною;
- в) забезпечення одягом, продуктами та житлом;
- г) надання медичних препаратів хворим;
- д) нарахування грошової допомоги (лише в виключних випадках);
- е) заснування та відкриття для бідних учнів їдалень, дешевих квартир та гуртожитків.

Продовж деякого часу засновникам Товариства та дирекції училища вдавалося продовжувати справу підготовки комерційних спеціалістів, втім революційні події 1917 року ще більше загострили ситуацію.

Останній період функціонування Херсонського комерційного училища протікав в умовах вирішення питання подальшої долі закладу. Реорганізація, об'єднання чи остаточна його ліквідація – з'ясувалось протягом двох років (1918 – 1920). Врешті-решт, на останньому засіданні Педагогічного комітету та учнів старших класів, яке відбулось 25 серпня 1920 р., було затверджено постанову про перетворення комерційного училища в професійну спеціально-економічну школу за прикладом Миколаєва.

Підбиваючи підсумок історії діяльності Херсонського комерційного училища необхідно зауважити, що як освітня установа воно пройшло декілька етапів: 1) заснування (1908 – 1909 рр.); 2) піднесення (1909 – 1914 рр.); 3) криза (1914 – 1918 рр.); 5) реорганізація (1918 – 1920 рр.).

Незважаючи на територіальні особливості, відсутність чіткого державного законодавчого регулювання, брак досвіду в організації нової спеціалізації, перші кроки в розбудові середньої професійної освіти були зроблені досить впевнено. Завдяки приватній ініціативі торговельно-промислових кіл вдалося розширити викладання професійних дисциплін та збільшити кількість учнівського складу тим самим забезпечивши промислові та банківські об'єкти кваліфікованими кадрами. З іншого боку, нова соціально-економічна й політична система, яка прийшла на зміну імперським порядкам, звела практично нанівець поняття «комерційна освіта», що в кінцевому етапі призвело до гальмування розвитку важливої для нашої країни гілки професійної спеціальності.

Джерела та література:

1. Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Навчально-методичний посібник для вищих та загальноосвітніх навчальних закладів / Цибуленко Л. О., Водотика С. Г., Батенко Г. В., Кузовова Н. М., Павленко В. Я., Цибуленко Г. В. Херсон, 2017. 416 с.

2. Куліш Н., Сінкевич Є. Розвиток освіти в Херсонській губернії наприк. XIX – поч. XX ст. *Південний архів: Історичні науки*: зб. наук. праць. Херсон: Айлант, 2001. Вип. 4. С. 140 – 152.
3. Ходаковський Володимир Федорович. Морський літопис (1834 – 2014): від училища мореплавання до Херсонської державної морської академії: нариси з історії / В. Ф. Ходаковський. Вид. 2, переробл. і допов. Херсон: ХДМА, 2014. 301 с.
4. Шиханов Р. Б. Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 1999. Вип. V. С. 3 – 5.
5. Ніколаєва Т. М. Добродійність підприємців підросійської України в розвитку комерційної освіти (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: Науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 84. С. 35 – 41.
6. Синявська О. О. Витоки комерційної освіти в Одесі (перша половина XIX століття). *150-річчя комерційної освіти в Одесі*. Матеріали круглого столу, 12 грудня 2012, Одеса / Відп. ред. М. І. Зверяков. Одеса: ОНЕУ, 2013. 73 с.
7. Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. Одесса: Центральная типография, 1912.
8. ДАМО. Ф 133. Оп. 1. Спр. № 2 (Книга протоколов засідань педагогічного комітета).
9. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Ч. 1: Очерки Днепра. СПб., 1863. 465 с.
17. Кузьменко Т. А., Гордійчук Г. М. Документальна скарбниця державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краснавчих досліджень. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/References/Kuzmenko.php> (дата звернення: 07.09.2023).
10. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 7 (Відомості кошторису надходжень і витрат грошових).
11. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 2 (Протоколи засідання педагогічного комітету).
12. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 16 (Копія статуту училища).
13. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 5 (Документи щодо навчальної діяльності училища).
14. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 9 (Протоколи засідань педагогічного та господарського комітетів).

References

1. Tsybulenko, L. O., Vodotyka, S. H., Batenko, H. V., Kuzovova, N. M., Pavlenko, V. Ya. & Tsybulenko, H. V. (2017). *Khersonshchyna: vid naidavnishykh chasiv do sohodennia*. Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia vyshchykh ta zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv. Kherson: Vyd-vo PP Vyshemyrskiy V. S. [in Ukrainian].
2. Kulish, N. & Sinkevych, Ye. *Rozvytok osvity v Khersonskii hubernii napryk. XIX – pochatok XX st.* Kherson: Ailant. [in Ukrainian].
3. Khodakovskiy, V. (2014). *Morskyi litopys (1834 – 2014): vid uchylshcha moreplavannia do Khersonskoi derzhavnoi morskoi akademii: narysy z istorii*. Kherson: KhDMA. [in Ukrainian].
4. Shykanov, R. B. (1999). *Vnesok birzhovykh komitetiv Pivdennoi Ukrainy u rozvytok komertsii noi osvity*: Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Zaporizhzhia – Vyp. V. S. 3 – 5. [in Ukrainian].
5. Nikolaieva, T. M. (2014). *Dobrodiinist pidpriemtsiv pidrosiiskoi Ukrainy v rozvytku komertsii noi osvity (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Hileia: Naukovyi visnyk, 84, s. 35 – 41. [in Ukrainian].
6. Syniavska, O. O. (2013). *Vytoky komertsii noi osvity v Odesi (persha polovyna XIX st.)* / Odesa: ONEU, rotaprynt, 73 s. [in Ukrainian].
7. *Istorycheskyi ocherk 50-letyia Odesskaho kommercheskoho uchylshcha*, 1912. Odessa: Tsentralnaia typohrafiya. [in Ukrainian].
8. ДАМО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. №2 Кныша протоколов заседаний педагогического комитета. [in Russian].

9. Afanasev-Chuzhbynskyi A. S. (1863). *Poezdka v Yuzhniuu Rossyiu*. Sankt-Peterburh. [in Russian].
10. Kuzmenko, T. A. & Hordiichuk, H. M. *Dokumentalna skarbnytsia derzhavnoho arkhivu Khersonskoi oblasti*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/References/Kuzmenko.php> (Accessed 07 September 2023). [in Ukrainian].
11. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 7 (Vidomosti koshtorysu nadkhodzen i vytrat hroshovykh sum). [in Russian].
12. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 2 (Protokoly zasidannia pedahohichnoho komitetu). [in Russian].
13. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 16 (Kopiiia statutu uchylshcha). [in Russian].
14. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 5 (Dokumenty shchodo navchalnoi diialnosti uchylshcha). [in Russian].
15. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 9 (Protokoly zasidan pedahohichnoho ta hospodarskoho komitetiv). [in Russian].